

Э.СЕПИР ВА Л.В.ШЕРБАНИНГ ИЛМИЙ УСЛУБИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ АСОСИЙ КОНЦЕПТЛАРИ

Юлдашева Д.М.

Самарқанд давлат университети докторанти

Таянч сўзлар: тил, дала тадқиқотлари, икки тиллилик, фонетика, антропология, назария.

Ключевые слова: язык, полевые исследования, двуязычие, фонетика, антропология, теория.

Key words: language, field research, bilingualism, phonetics, anthropology, theory.

Эдуард Сепир 1884 йилда, Лауэнбург шаҳрида (Германия) туғилган. Аммо 1889 йилда унинг оиласи АҚШ га кўчиб келган. Эдуард Сепирнинг отаси черковда ишлаган Яков Давид Сепир ва онаси Ева Сегал. Э. Сепир ёшлигидан билимга чанқоқ бола бўлиб у бакалавр даражасини олишда Пулитцер мукофотини совриндори бўлган ва Колумбия университетида тўрт йиллик бакалавр курсларида таҳсил олган, 1904 йилда бакалавр даражасига эришган.

Э.Сепирнинг илмий дунёқараши ва тадқиқот усуллари таниқли америкалик тилшунос ва антрополог Ф. Боаснинг (1859-1942) таъсири остида шаклланган. Ушбу олим ҳинду тилларини яхши билан ва катта нуфузга эга бўлган [1]. Ф. Боаснинг қарашлари ва 1905-1906 йилларда ҳинду тилларини ўрганиш бўйича ўтказилган ўз дала тадқиқотлари амалиёти Э.Сепирни шунга ишонтирдик, тилшунослик албатта ушбу жонли тилларга таяниши керак. 1907-1910 йилларда ёш олим ўзининг дала тадқиқотларини давом эттирди, Колумбия ва Пенсильвания университетлари билан ҳамкорлик қилди. Ўша пайтларда у чинук-вишрам, такелма, яна ва пайуте каби ҳинду тилларини ўрганган. 1909 йилда Колумбия университетида “Такелма” тилларига бағишланган докторлик диссертациясини ҳимоя қилди [2].

1910 йилда Ф.Боас Э.Сепирни Оттава шахрининг Геологик инспекцияси антропология бўлимига мудирлик лавозимига тавсия қилади. Шу сабабли у 1925 йилгача бўлган даврда америкалик тилшунос Канадада яшаган ва ишлаган. Янги лавозимда ниҳоятда банд эканлигига қарамай, Э.Сепир дала ишлари билан шуғилланган ва ўзининг тилшуносли наза-риясини ишлаб чиққан. 1920-1921 йилларда у бутун илм оламига машхур бўлган “Тил” монографиясини чоп этган [1, 2].

Э.Сепирнинг илмий доираларда танилиши 1920-1930 йилларда ҳам, ўлимидан кейин ҳам ҳамкасблари томонидан тилшуносликнинг антро-пологик таркибий қисмини ривожлантиришни кўллаб-қувватланиши-га ёрдам бермади. Америкалик тилшуноснинг энциклопедк билимлари ва инсонпарварлиги тилшуносларнинг кўплаб кейинги авлодлари учун ёт бўлган, зеро улар асосан тилнинг алоҳида жиҳатларини ўрганган, ва тадқиқотларнинг бирон бир битта усулини ишлаб чиқиш билан шуғил-ланган, тил намоён бўлишининг барча шаклларига қизиқиш билдирмаган. Моҳиятан, тилшунослик фақат бугунги кунда антропологик йўналишни қадрлай бошлади, чунки у тил ривожланишининг этнологик, ижтимо-ий-маданий ва психологик жиҳатларини ҳисобга олиш имконини беради.

Л.В. Щерба таниқли рус лингвисти бўлган ва узок йиллар давомида Петербург (сўнгра Петроград ва Ленинград) университетиде фаол меҳнат қилган. Олим эски ҳисоб бўйича 1880 йил 20 февралда туғилган, шу са-бабли кўпгина справочниклар у туғилган иккинчи санани ҳам кўрсатади – янги ҳисоб бўйича 3 март. Шуни қайд қиламизки, Л.В. Щерба тўғри-сида кўп сонли чуқур тадқиқотлар ёзилган, уларда унинг ҳаёт фаолияти чуқур ва кўп томонлама таҳлил қилинган. Л.В. Щербанинг Россияда тил билишга таъсири, хусусан, Л.Р. Зиндер ва М.И. Матусевичнинг ишида де-талли тарзда тасвирланган. Шу билан биргаликда Л.В. Щербанинг меро-сида тадқиқ қилинадиган йўналишлар кўп, улар ҳозирги кунгачаям мута-хассисларнинг эътиборини тортмоқда. Мазкур ишда биз Л.В. Щербанинг унинг ижодий фикрлашининг спецификасини тавсифлайдиган бир қатор ишларини ўрганиш билан буюк даҳонинг тилнинг турли жиҳатларини ўр-ганишдаги фаолиятининг ўзига хосликларини кўрсатишга уриниб кўра-миз. Биз академикнинг педагогик иқтидори, юқори ташкилотчилик қоби-лияти, ташкилотчилик ва ўқитувчилик стилини қайд қилиш билан унинг илмий фаолиятининг ўзига хосликларини аниқлашга эътибор қаратамиз.

Лев Владимирович Щерба 1880 йилда Минск губернясининг Игумене шаҳрида туғилган. У Совет Иттифоқида таниқли академик – бир қатор фанлар – психоллингвистика, лексикография ва фонологияни ривожланти-

риш учун кўп ишлар қилган лингвист олим бўлган. Машҳур ва прогрессив фонема назарияси унинг ижод маҳсули бўлиб ҳисобланади. У юқори малакали олим бўлган – тил билишга чуқур кириб борган ва ўзининг рус она тилининг спецификасини ҳисобга олиш билан хорижий тилларга ўқи-тишнинг услубий аппаратини тасвирлаб берган.

Л.В. Щерба №2 Киев гимназиясини олтин медаль билан тугатган ва кейин Киев университетининг табиий фанлар факультетида ўқишни давом эттиришга қарор қилган. 1899 йилда у оиласи билан Петербургга келиб қолган ва олий маълумот олишни Санкт-Петербург университетида давом эттирган, у билим олиш соҳаси сифатида филология ва тарихни танлаган. Л.В. Щерба олий ўқув юртини ҳам 1903 йилда имтиёзли диплом билан тамомлаган.

1906 йилдан 1908 йилгача Л.В. Щерба Европада яшаган, у бу ерда кўпгина мамлакатларда бўлган, солиштирма-тарихий тил билиш ва фонетика бўйича тадқиқотлар ўтказган. 1909 йилдан бошлаб олим Петербург университети ва бошқа бир қатор олий таълим муассасаларида дарс бера бошлаган, ўқитувчилар учун хорижий тилларга ўқитиш курсларини юритган ва кар-соқовларнинг ўқитувчилари билан ишлаган.

1909 йилда у Санкт-Петербург университетида экспериментал фонетика лабораториясини ташкил қилган, ушбу лаборатория бугунги кунда унинг номи билан аталади. 1912 – 1915 йиллар даврида Л.В. Щерба магистрлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган, 1916 – 1943 йилларда эса фаол тарзда Петроград университетида педагогик ва илмий фаолият билан шуғулланган ва СССР ФА академиги бўлган. Олим 1941 йилгача Ленинград университетида дарс берган. Унинг ҳаётининг сўнгги йиллари Москвада ўтган, узоқ давом этган касалликдан сўнг 1944 йил 26 декабрда шу ерда вафот этган.

Л.В. Щерба антрополингвистика билан жиддий шуғулланган, у яшаган ва ишлаган даврда фаннинг ушбу йўналиши эндигина шакллана бошлаган бўлган, бироқ устуворлик структурализмга берилган. Олим тилни унинг одам томонидан қабул қилиниши призмаси орқали тадқиқ қилган. У одамнинг ўзининг атрофидаги нутқни эшитиш ва тушуна олиш қобилияти ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлишини ўзининг ишларида кўп марта кўрсатган.

Л.В. Щербанинг фонема назарияси унинг антрополингвистик позициясидан қурилган. У «фонема» атамасини қуйидагича таърифлаган: бу тилнинг қандайдир бир маънолар билан ассоциацияланадиган ва сўзни дифференциаллаш имконини берувчи энг қисқа фонетик тақдим қилинишидир. Нутқда сўзнинг таркибини ўзгартирмасдан туриб фонемани ажра-

тиш мумкин. Л.В. Щерба фонемани стандарт, бироқ конкрет фонетик тақдим қилишни акс эттирувчи психик фаолият билан боғлайди.

Бу икки олимнинг илмий ишлари бир бири билан узвий боғлиқ бўлиб, иккала олим ҳам ўз назарияларида тилнинг универсал харақтерига ишора қилиб, тилни нафақат грамматик жиҳатдан ўрганиш керак балки уни инсон фаолияти бошқа аспектлари билан ҳам боғлиқликда ўрганиш керак дейди иккала олим.

Иккала олим ҳам фонемаларни фонетик бирликлар сифатида ажратиш критерийларини (мезонларини) ифодалаган, чунки улар сўзларнинг товуш қобикларини фарқлашда иштирок этади. Сўзнинг шаклини дифференциаллайдиган товуш бирликлари фонемалар бўлиб ҳисобланади. Тилни ташувчи тилнинг онгида фонемаларни турли товушлар сифатида фарқлай олиши лозим. Хусусан, Л.В.Щербанинг фикрига кўра рус тилида «дети» ва «детки» (“болалар” ва болакайлар” сўзларида t’ ва t ундошларини тилни ташувчилар турли фонемалар сифатида қабул қилади, бу уларга қийматнинг конкрет рангини дифференциаллаш имконини беради. Тилни ташувчи томонидан фонеманинг психологик қабул қилинишини Л.В. Щерба тилнинг фонетикасида ҳал қилувчи омил деб ҳисоблаган. Академик шунингдек одам нутқнинг товушларини коммуникацияга киришишда ишлаб чиқаришини ҳам ҳисобга олган, шу сабабли у фонемаларнинг ижтимоий аҳамияти тўғрисида ҳам ёзган, у функционал даражада намоён бўлади. Гап шундаки, нутқнинг товуши социумдаги маълум бир харақатга қаратилади, шу сабабли мос келувчи қўзғатувчилик функциясига эга бўлади. У ундан тилнинг харақати сифатида нутқ ҳосил бўладиган материя бўлиб ҳисобланади, акс ҳолда фикрларни узатиб бўлмаган ва сўзлар ва хабарларнинг қийматларига маълум бир маънони киритиб бўлмаган бўлар эди

Л.В. Щерба Ф. де Соссюрнинг тил ва нутқ – турли нарсалардир деган фикрига кўшилмайди, у бундай деб хулоса қилиш моҳиятига кўра яхлит бўлиб ҳисобланадиган, нутқ фаолиятида ифодаланадиган бу тушунчаларни сунъий ажратиш бўлади деб ҳисоблайди. Л.В. Щерба тил тизими ва тил материали – бу нутқ фаолиятининг турлича жиҳатларидир дея таъкидлайди. У тушунишдан ажралган тил материали – ўлик материал эканлиги, тил материални тил тизимидан ташқарида тушунишнинг иложи йўқлиги тўғрисида ёзган. У фақатгина тилнинг ўзини эмас, балки нутқ фаолиятини ҳам тизим деб ҳисоблаган. Шу асосда академик тизимнинг тил материалида индивидуалликнинг намоён бўлишини кўзда тутадиган «индивидуал нутқ тизими» атамасини жорий қилган. Л.В. Щерба лингвист, масалан, ёзувчининг асарини таҳлил қилишда унинг нутқ фаолиятини ўрганиши

мумкинлиги тўғрисида ёзган, бу пировардида ёзувчининг асари унга жойлашган тил тизимини моделлаштириш имконини беради [5-8].

Хулоса қилиб айтганда ҳозирги замон тилшунослигида америка олими, антропологи Эдуард Сепир ва рус академиги, тилшуноси, антрополи Л.В.Щербанинг илмий меросини ўрганиш жуда долзарб вазифадир. Чунки бу олимларнинг асарлари бизнинг худудимизда деярли ўрганилмаган. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки ушбу олимларнинг лингвистик меросини ўрганиш ва уларни ўзимизнинг олим тилшуносларимиз асарлари билан таққослаб ўрганиш тилшуносликдаги янги қирраларни очишга ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Sapir, E. Language. – N.Y.: Harcourt, Brace a. co., 1921. – VII. – 258 p.
2. Voegelin C.F. Edward Sapir // Portraits of linguists: A biogr. source book for the history of Western linguistics. – Bloomington; L., 1966. – Vol. 2. – P. 490;
3. Murray S. Edward Sapir // Murray S. Theory groups and the study of language in North America. – Amsterdam; Philadelphia, 1993. – P. 81;
4. Кибрик А.Е. Э. Сепир и современное языкознание // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 10.
5. Щерба Л.В. Об идеально грамотном человеке // «Читательская газета, 1940, № 142, 3.
6. Щерба Л.В. Об иностранных языках // Красная газета (Вечерн. вып.), 1927, № 332, 10.
7. Щерба Л.В. Об общеобразовательном значении иностранных языков // Вопросы педагогики. 1926. I-сон. 99–105 бетлар.
8. Щерба Л.В. Об языке и грамотности // Студенческая правда. 1927. № 6. – С.14-23.
9. Юлдашева Д.М. монография “Лингвистическое и методическое наследие академика Л.В.Щербы” 2022. – С. 34-35-36.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада америка олими, антропологи Эдуард Сепир ва рус академиги, тилшуноси, антропологи Л.В.Щербанинг ҳаёти ва ижоди уларнинг лингвистик қарашлари ва лингвистик антропологияга қўшган ҳиссалари ёритиб берилган. Ушбу олимлар бир вақтда лекин дунёнинг ҳар хил нуқталарида яшаган икки даҳодир. Мақолада ушбу икки олимнинг тил тушунчасига берган ўхшаш фикр мулоҳазалари келтириб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье освещены жизнь и деятельность американского учёного-антрополога Эдуарда Сапира и русского академика, лингвиста-антрополога Л.В. Щербы, оценён вклад в лингвистическую антропологию. Оба учёных — это два гения, жившие в одно и то же время, но в разных частях света. В статье приводятся схожие взгляды этих двух ученых на понятие языка.

SUMMARY

This article highlights the life and work of the American scientist-anthropologist Eduard Sapir and the Russian academician, linguist-anthropologist L.V. Shcherba, the contribution to linguistic anthropology is assessed. Both scientists are two geniuses who lived at the same time, but in different parts of the world. The article presents similar views of these two scientists on the concept of language.